

Yaqub BABAYEV*

**MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN TÜRK ƏDƏBİ DİLİNƏ DAİR
BAXIŞLARI
XÜLASƏ**

Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin türk ədəbi dilinə münasibətindən danışılır. Göstərilir ki, görkəmli ideoloq bu münasibəti özünün bir sıra məqalələrində ortalığa qoyur. Belə ki, Türkiyədə XIX əsrin son onilliklərində və XX əsrin əvvəllərində ədəbi-mədəni həyatda ədəbi dilə münasibətdə iki cəbhə mövcud idi. Birinci cəbhənin təmsilçiləri əsərləri klassik ədəbiyyata məxsus ənənəvi dildə yazmağı münasib hesab edirdilər. Onlar köhnə ədəbi dilin tərəfdarları idilər. Bu dil ərəb-fars söz və ifadələri ilə ağırlaşdırılmış, geniş oxucu kütləsinin anlamadığı qəliz bir dil idi. Bu cəbhənin tərəfdarları, öz əsərlərini, əsasən, oxumuş adamlar, ziyalılar üçün yazırdılar. Ədəbi dilə münasibətdə xalq dilindən, xalq kütləsindən uzaq bir mövqe nümayiş etdirirdilər. Məhəmməd Əmin bəy onların mövqeyini bəyənmir və tənqid edirdi. Dil məsələsində onları geniş oxucu kütləsindən və xalqdan uzaq düşməkdə günahlandırır.

İkinci cəbhə isə yeni ədəbi dil tərəfdarları idilər. Onlar sadə və aydın, hamının başa düşəcəyi milli bir dildə yazmağı münasib hesab edirdilər. Ədəbi dilə münasibətdə xalq dilinin təmsilçiləri kimi çıxış edirdilər. Bildirirdilər ki, yaranan əsərlər yalnız oxumuş adamlar üçün deyil, bütün xalq kütləsi üçün yazılmalıdır. Onu hamı başa düşməlidir. Əks təqdirdə ədəbiyyat öz tərbiyəvi vəzifəsini yerinə yetirə bilmir, təsir gücünü itirir. Xalqdan uzaq düşür. M.Ə. Rəsulzadə yeni ədəbi dil tərəfdarlarının bu təşəbbüsünü alqışlayır, onların doğru yolda olduğunu söyləyirdi. Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin deyilən məsələlərdə tutduğu mövqeyə, məsələ ilə bağlı verdiyi şərhlərə aydınlıq gətirilir.

Görkəmli ideoloq “qərb türkcəsi” dediyi osmanlı ədəbi dilinin, Türkiyədə dillə bağlı ədəbi proseslərin Azərbaycan ədəbi dilinə təsirindən də söhbət açır. Köhnə ədəbi dil tərəfdarlarının mövqeyinin, yürütdüyü dil siyasətinin Azərbaycanda mənfi nəticələr doğurduğunu, ədəbi dilə münasibətdə bir kaos, mürəkkəb vəziyyət yaratdığını da aydınlaşdırır. Həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda qələm sahiblərinin ədəbi dil uğrunda mübarizədə hansı nəticələrə nail olduqlarını konkret faktlar əsasında izah edir.

Açar sözlər: *M.Ə.Rəsulzadə, qərb türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, ədəbi dil, ədəbi ənənə, XIX əsr, XX əsrin əvvəlləri*

* *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor. Email: ymbabayev@hotmail.com*

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə görkəmli milli ideoloq, ictimai-siyasi xadim, dövlət adamı, intellektual şəxsiyyət olmaqla yanaşı həm də fəhmli, cəfakəş, geniş erudisiyaya malik filoloq alim idi. Bu mütəfəkkir şəxsiyyətin dilin, xüsusilə də söz sənətinin müxtəlif problemlərinə dair xeyli əsəri vardır. Onun Azərbaycan şairi Nizami ilə əlaqədar yazdığı mötəbər monoqrafiyasından tutmuş ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərə, fərqli bədii əsərlərin təhlilinə, bir sıra mətbuat orqanlarının fəaliyyətinə, teatr tamaşalarına, bəzi dram və opera əsərlərinin səhnə taleyinə həsr olunmuş məqalələrinə qədər çeşidli mövzuda qələmə aldığı filoloji yönümlü əsərləri bu böyük milli rəhbər və ideoloqu həm də bir ədəbiyyatşünas alim kimi tanıdır. Bu monoqrafiya və məqalələrdəki araşdırmalar, təhlillər, fikirlər, mülahizələr, mühakimələr, yozumlar Rəsulzadənin sağlam, elmi məntiqə, dürüst baxışa, ayıq fəhmə malik bir filoloq səriştəsinə malik olduğunu sübut edir.

Məhəmməd Əmin bəyin həm Azərbaycan, həm türk, həm də bəzi başqa xalqların ədəbiyyatı, ədəbi simaları, bədii təfəkkür məhsulları və s.-lə əlaqəli çoxsaylı məqalələri, qənaətləri, izahatları, şərhləri vardır. Onun filoloji yönümlü fəaliyyəti, baxışları, araşdırmaları müstəvisində türk ədəbi dilinə, osmanlı türkcəsinə və ədəbiyyatına münasibəti də xüsusi yer tutur. Biz mövcud məqaləmizdə məhz bu məsələni imkan daxilində araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Əlbəttə, bu, xeyli geniş məsələdir və bir məqalədə Rəsulzadənin bütün ömrü boyu türk dili və ədəbiyyatı ilə əlaqəli fəaliyyətini, baxışlarını, əsərlərini tam şəkildə izləmək, araşdırma predmetinə çevirmək mümkün deyil. Ona görə də biz mövcud məqaləmizdə, əsasən, müəllifin deyilən məsələ ilə əlaqədar 1920-ci ilə qədərki fəaliyyətini, yəni həyat və fəaliyyətinin Azərbaycan dövrünü mövzu obyektinə çevirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Təbii ki, milli ideallardan əlavə böyük bəşəri duyğularla, hisslərlə yaşayan bu mütəfəkkir insan bütün xalqların dilinə, mütərəqqi ruh və məzmunlu mədəniyyət, sənət və ədəbiyyat nümunələrinə, ədəbi simalarına, sənət adamlarına hörmətlə yanaşır, rəğbət bəsləyirdi. Ancaq onun osmanlı türkcəsinə, ədəbiyyatına, türk münəvvərlərinə münasibətini bir din və dil qardaşlığı, qan və gen bağlılığı da müşayiət edirdi. Ona görə də o, Türkiyəyə, onun söz sərəvətinə, söz və sənət adamlarına, türk dilinə daha həssas, isti, səmimi münasibət göstərir, başqa sözlə, Türkiyənin bütün problemlərinə Azərbaycanın problemləri qədər doğma yanaşırdı. Müəllifin 1920-ci ilin 17 fevralında “İstiqlal” qəzetində dərc olunan “Türkiyə məsələsi” məqaləsindəki bu sözləri Məhəmməd Əmin bəyin Türkiyə sevgisini dolğun və sərrast şəkildə ifadə edir: *“Həlli gözlənməkdə olan dünya məsələləri arasında bizi ən çox əlaqədar edən ana məsələlərdən biri yox, bir neçəsi heç şübhəsiz ki, Türkiyə məsələsidir. Türkiyə məsələsi heç bir zaman biz azərbaycanlılar üçün ürəgimizin ən nazik pərdələri ilə hiss olunur bir məsələ halından xaric olmamışdır”*(6).

Məhəmməd Əmin bəyin 1920-ci ilə qədər qələmə aldığı məqalələri içərisində “Asan dil–“Yeni lisan” (“Şəlalə” jur.,1913, №19, 20), “Yeni lisançılar

və türkcülər” (“Şəlalə” jur.,1913, №24, 25) və s. məqalələri türk ədəbi dili, başqa təbirlə desək, osmanlı türkcəsi ilə bağlıdır. Müəllif “Türkiyədə qadınlar” (“İqbal” qəz., 1913, 28, 30 iyun, 5, 25, 28 iyul), “Türklərin müzəffəriyyəti” (“İqbal” qəz., 1914, 20 may), “Tariq ibn Ziyad” (“Açıq söz” qəz., 1916, 20 noyabr), “Böyük bir itik” (“Açıq söz” qəz., 1917, 20 sentyabr) və s. məqalələrində isə bu və ya digər dərəcədə türk sənətkarlarından söhbət açır, türk ədəbiyyatının o zamankı bəzi problemlərinə toxunur.

M.Ə.Rəsulzadənin “Şəlalə” jurnalında işıq üzü görmüş “Asan dil–“Yeni lisan”, “Yeni lisançılar və türkcülər” məqalələri eyni mətləblə bağlı olub biri digərinin davamıdır. Bu məqalələrdə XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə ədəbi-mədəni mühitdə yeni ədəbi dil yaratmaq uğrunda mübarizədən, onun gedişatından, çarlarından, problemlə bağlı fikir ixtilaflarından, mübarizənin nəticələrindən, bu gedişatın Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinə, mətbuat və ədəbi dil hadisələrinə təsirindən söhbət açılır. Müəllif deyilən məsələ ilə əlaqədar yığcam, lakin dolğun mənzərə yaratmaqla yanaşı özünün mövqeyini, baxışlarını da ortalığa qoyur, maraqlı və dəyərli təkliflər irəli sürür.

“Asan dil–“Yeni lisan” məqaləsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə XX yüzilliyin əvvəllərində, daha dəqiqi, Əli bəy Hüseynzadənin Bakıya gəlişindən və “Füyuzat” jurnalını nəşrə başlayandan sonra “qərb türkcəsi”nin, yəni osmanlı türkcəsinin Azərbaycan mətbuatının, ədəbiyyatının dilinə təsirindən, onun mənfi nəticələrindən, ədəbi-mədəni mühitdə doğurduğu reaksiya və onun fəsadlarından danışılır. Məhəmməd Əmin bəy nə qədər qatı türkcü olsa da, haqlı olaraq Azərbaycan ictimai-mədəni və ədəbi gerçəkliyində osmanlı türkcəsini kor-koranə təqlid etməyin əleyhinə çıxır. Bu təqlidin xalq kütləsi ilə mətbuat və ədəbiyyat arasında bir uçurum yaratdığını, onun geniş kütlənin fikir, düşüncə intibahına təsirsiz qaldığını söyləyir. Bildirir ki, oxucu mühərrir və ədibdən asan, yəni onun başa düşə biləcəyi bir dildə yazmağı tələb edir. Lakin qələm sahibləri sadə xalq dilini “loru” dil, “avamın dili” adlandırıb bu dildə yazmağı məqbul saymır, kütlənin şikayətini eşitmir. Qəliz hala salınmış Osmanlı ədəbi türkcəsini daha zəngin, təntənəli, dəbdəbəli bir “ədəbi lisan” hesab edib o dildə yazmağa üstünlük verirlər. Guya “*Ədəbi lisan*” “*avamın fəhm və idraki rütbasına tənəzzül edə bilməmiş. Yazı dilində məxsus bir gözəllik güdmək lazımdır ki, bu da bir çox ərəbcə və farsca lüğətlər və tərkiblərlə hasil oluyormuş. Binaən əleyh onlardan heç bir surətlə ayrılmaq mümkün olmuyormuş. Bu gözəl üslubun nümunəsini də qərb türkcəsi, yəni osmanlı şivəsi təşkil ediyor*” (8, 219). Müəllif qeyd edir ki, doğrudur, osmanlı türkcəsi türk şivələri içərisində daha çox inkişaf etmiş, ədəbi bir şəkil almış, gözəl, zəngin bir dildir. Bununla belə o, heç də nöqsanlardan xali deyil, kifayət qədər qüsurlara malikdir. Onu kor-koranə təqlid etmək nəinki fayda, hətta böyük ziyan gətirir. Bu nöqsan isə onun ciddi şəkildə ərəb-fars təsirinə məruz qalması, ədəbi dilin lüğət tərkibinin ərəb-fars kəlmə və ibarələri ilə hədsiz dərəcədə yüklənməsi ilə əlaqədardır.

Onu da xatırladaq ki, böyük mütəfəkkir “osmanlı türkcəsi” dedikdə heç də osmanlı dövləti çevrəsində işlənən ümumxalq dilini, sadə danışıq dilini deyil, o zaman həmin dövlətin coğrafiyası daxilində işlədilən osmanlı ədəbi dilini, ədəbi türkcəni nəzərdə tuturdu. Kifayət qədər ərəb-fars dil istilasına və təsirinə məruz qalan da ümumxalq türkcəsi deyil, elə həmin ədəbi türkcə idi.

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, nə qədər ki, mən İstanbula getməmişdim və Türkiyədəki dil mühitinə yaxından bələd deyildim, mənəm özümdə də bəzilərinin “İstanbul kübar şivəsi” adlandırdıqları “əski lisançılar”a, osmanlı şivəsinə böyük heyranlığım var idi. Mən özüm də bu şivədə yazmağa meyil və maraq göstərirdim. Əli bəy Hüseynzadənin, az sonra Əhməd Kamalın Türkiyədən Bakıya gəlişi və “Füyuzat” jurnalının nəşrə başlaması ilə məsələ bir qədər də tündləşdi. Doğrudur, “dövrəyi-ədəbi” (ədəbi mühit) yetərincə canlandı, fəallaşdı. Bununla belə ədəbi dil axtarışlarında bir kaos, anarxiya dövrü başladı. Azərbaycandakı bir çox qələm sahibləri yalnız ideya, mətləb, məfkurə, məslək baxımından deyil, dil-üslub baxımından da Əli bəyi təqlidə başladılar. Bu görkəmli, nüfuzlu elm və fikir adamının dili, üslubu bir çox mühərrirlər, ədib və şairlər üçün “model” halına gəldi. Qələm əhlinin bir çoxu onu bu sahədə təqlidə başladılar. Sadə xalq dilində yazanlarla “İstanbul kübar şivəsi”ndə, qərb türkcəsində yazanlar arasında müxalifət başladı. Bu vəziyyət yeni ədəbi dil yaratmaq uğrunda milli mücadilədə bir kaos, hərc-mərclik yaratdı. “Gəlişi gözəl təqlidçilik” ədəbi dilin formalaşmasında qarmaqarışıqlığa gətirib çıxardı. Mənzərənin ümumi səciyyəsinə şərh edən Məhəmməd Əmin bəy təəssüf hissilə yazırdı: “*Nə isə gəlişi gözəl təqlidçilik başlamış və gediordu. Fəqət bundan hasil olan nə idi? Bir yazı anarşisi (anarxiyası), hərc-mərc, ara qarışmış, məzhəb itmiş idi. Bütün-bütünə bir şulıqluq olmuş idi. Zira xam və başarıqsız bir təqlidlə biz, həqiqətən, nə osmanlı İstanbul mühərriri, olmuşduq, nə də azərbaycanlı Qafqasiya yazıçısı*” (8, 220). Müəllif belə bir stixiyanın uğursuz nəticələrini təhlil edərək göstərir ki, Azərbaycanda özünü “dil müəllimi hesab edən” osmanlıpərəst mühərrirlərin səhvi ucbatından mətbuatın dil fəlsəfəsi, ədəbi dil siyasəti uğursuzluğa düşər oldu. Çünki qələm əhli kütləni kütlənin dilində yox, qarmaqarışmış, çoxlarının anlamadığı bir dildə başa salmaq istəyirdi. Kütlə isə qələm sahibindən onun üçün onun öz dilində, yəni anlayacağı bir dildə yazmağı tələb edirdi. Qərb türkcəsinə aludə olan mətbuat və ədəbiyyat xadimləri ilə oxucu arasındakı ixtilafın səbəbi bu idi. Həyat və gedişat oxucunun daha haqlı olduğunu göstərdi. Məqalə müəllifi də bu məsələni xüsusi olaraq qabardır və nəzərə çatdırır. Onun qərb türkcəsi ilə əlaqəli “*təbəddülat və cərəyanlara*”, osmanlı çevrəsində baş verən ədəbi dil hadisələrinə xüsusi diqqət yetirməsinin mühüm bir səbəbi də bu proseslərin “*Azərbaycan şivəsi üzərinə böyük bir təsirin*” (8, 221) olması idi.

Milli ideologiyamızın bayraqdarı “Asan dil–“Yeni lisan” sərlövhəli məqaləsinin ikinci hissəsində etiraf edir ki, biz nə qədər ki, Türkiyəyə getməmişdik ədəbi dillə əlaqəli həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə baş verən prosesləri, gedişatı tam mahiyyəti ilə dərk edə bilmirdik. Belə hesab edirdik ki, “Füyuzat”ın

və onun məsləkdaşlarının, osmanlı türkcəsinin təqlidçilərinin dilini yalnız Qafqaz türkləri anlamır, Türkiyə türkləri, o cümlədən istanbullular onu lazımı səviyyədə anlayır və dərk edir. Amma elə ki İstanbula getdik, oradakı ədəbi-mədəni həyatla, dil mühiti və xalq dili ilə tanış olduq zənnimizdə yanıldığımızı gördük. Bizə məlum oldu ki, Qafqaz türklərinin mətbuat və ədəbiyyatdakı “osmanlılaşmış” dil fəlsəfəsi, dil siyasəti ilə bağlı yaşadıkları qarşıdurmanı, ziddiyyətli mənzərəni türk xalqı da, sadə türk insanı da yaşamaqdadır. Türkiyədəki “əski lisan”çılarla məqsədi türk ədəbi dilini sadələşdirmək, əcnəbi dillərin inhisarından qurtarmaq olan “yeni lisan”çılar arasındakı fikir ayrılığı, dil itilafı da bu səbəbdən meydana gəlmişdir.

“Əski lisan”çılıq və “yeni lisan”çılıq nədir? Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycan oxucusu üçün bunları da izah edir. Bəlli olduğu kimi, XIX yüzilliyin ortalarında osmanlı dövlətindəki tənziat dönmindən, xüsusilə də əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq Türkiyədə ədəbiyyatda “ədəbiyyati-cədidə” (ədəbiyyatda yenilikçilər hərəkatı) deyilən mütərəqqi bir hərəkat başladı. Bu Avropa meyilli, qərb ruhlu bir ədəbi hərəkat idi. Çox keçmədən hərəkat böyük uğurlar qazandı. Bu ədəbi təmayülün təmsilçiləri olan qüdrətli qələm sahibləri yetişdi. Dəyərli bədii əsərlər meydana gəldi. Mövzu, məzmun, ideya, obrazlar aləmi, forma, janr və s. baxımından söz sənəti meydanında əsaslı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri baş verdi. Ənənəçilərlə novatorlar arasında qızgın bir ədəbi mübarizə özünü göstərdi. Novatorlar böyük uğurları ilə ədəbi-bədii atmosferi əsaslı şəkildə yeniləşdirdilər. Bu hərəkat və missiya ədəbi dilə münasibəti də əhatə etdi. Ədəbi dil zehniyyəti, düşüncəsi də qələm sahiblərini məşğul etməyə başladı. Ədəbi dilə münasibətdə iki meyil yarandı: əvvəlcə “əski lisan”çılar və daha sonra “yeni-lisan”çılar. Birincilər ədəbi dildə ərəbizm-farsizm bazasına söykənən köhnə dili, klassik dil ənənəsini, ikincilər isə sadə, anlaşıqlı, xalq dilinə söykənən yeni ədəbi dili müdafiə edirdilər.

Məhəmməd Əmin bəy “yeni lisan”çılığın təzahür səbəblərini də izah edir. Bunun demokratizmlə millətçiliyin vəhdətindən yarandığını və “əski lisan”çılığa qarşı olduğunu deyir. “Yeni lisan”çıların tərəfini tutan milli ideoloq osmanlı türkcəsində nəinki əvvəlki əsrlərdə, hətta son onilliklərdə də ədəbi dilin ciddi şəkildə ərəb-fars dillərinin təsiri, inhisarı altında olmasından şikayətlənir və bunu qələm sahiblərinin böyük xətası, səhvi, onların xalqdan və xalq dilindən uzaqlaşmaq meyili kimi qiymətləndirir. Bu zaman müəllif faktlara istinad edir. Göstərir ki, tarixçi Circi Zeydaninin hesablamasına görə osmanlı dilində olan sözlərin (leksik vahidlərin) ancaq yüzdə otuzu türk dilindədir. Daha sonra M.Ə.Rəsulzadə qüdrətli və yenilikçi türk şairi Tofiq Fikrətin bir şeirindən 12 misra nümunə verir və xatırladır ki, bu şeirdəki 50 sözdən yalnız 15-i türkcədir. Yaxud Şəmsəddin Saminin “Zülmətdən nura” adlı nəsr əsərindən 10 sozdən ibarət bir cümlə verir və bildirir ki, bu 10 kəlmədən ancaq 4-ü türkcədir. Bu cür tipik nümunələrdən çıxış edən müəllif belə bir mənzərənin yolverilməz olduğunu, xalqın da bu missiyanı qəbul etmədiyini, əslində bu mənzərənin kütlə tərəfindən qəbulənilməz olduğunu xatırladır. Təəssüf edir ki, son onilliklərdə osmanlının bir sıra ən qüdrətli, xalqsevər, millətsevər, xalqı oyatmaq əzmi ilə müasir ruhlu əsərlər

yazan sənətkarları belə ədəbi dilə münasibətdə ərəbizm-farsizm zehniyyətindən nəinki uzaqlaşmamış, hətta onun aludəçisinə çevrilmişlər.

Türk ədəbi dili necə olmalıdır? Hansı bazaya söykənməli, hansı leksik-qrammatik qanunlar üzərində qurulmalıdır? Osmanlı ədəbi dilinin əcnəbiləşməsi meyilinə qarşı çıxan Məhəmməd Əmin bəy bu barədə “yeni lisan”çıların fikir, mülahizə və təkliflərini bəyənir. Məsələn, bildirir ki, ərəb-fars və başqa dillərdən sözlər, ifadələr alarkən bunlar mütləq milli dilin qanunlarına, onun “sərf və nəhvinə”, yəni qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn, ərəbcədən alınan “əhd” kəlməsi cəmdə osmanlıca “ühud”, həmin sözdən yaranan bir izafət isə “ühudi-ətiqə” şəklində, yəni ərəb dilinin qrammatik qanunlarına uyğun olaraq işlədilir. Halbuki türk dilinin qanunlarına əsasən “ühud”u “əhdlər”, “ühudi-ətiqə”ni isə “köhnə, əski əhdlər” şəklində işlətmək daha doğru olardı. Yaxud “bilətiraz” əvəzinə “etirazsız”, “şairiyyat” əvəzinə “şairlik”, “kamani” əvəzinə “kamançı” işlətmək daha məqbuldur. Ümumiyyətlə, məqalədə müəllif alınma söz və ifadələrin türk dilinə uyğunlaşdırılmasına aid “yeni lisan”çıların irəli sürdüyü dörd maddədən ibarət təklifə tərəfdar çıxır və onları qəbul edir.

M.Ə.Rəsulzadə göstərir ki, ədəbi dilə münasibətdə “Xalqa və xalq dilinə doğru!”—şüarını rəhbər tutan “yeni lisan”çılar ədəbi-mədəni hərəkatda həqiqi bir “inqilab və təcəddüdə” nail olmaq yolunda diqqətalayiq uğurlar qazanmış, geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışlar. Onların ədəbi məsləki qələm əhlinin dilini sadələşdirmək, milliləşdirmək, kütlə üçün anlaşılıq bir hala gətirməkdir. Onlar özlərinin *“haqlı bir məslək tərəfdarı olduqlarını isbat ediyor və tərəfdarlar tapıyordu, İstanbulda və vilayətlərdə nəşr olunan bəzi qəzetlər dəxi o məsləki qəbul ediyordular”* (8, 224).

“Asan dil”, yəni milli dilin bazasına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq uğrunda mübarizədə “yeni lisan”çılar həm nəzəri fikirlər, təkliflər irəli sürür, həm də praktiki addımlar atırdılar. Məsələn, onlar Selanikdə “Gənc qələmlər” adlı bir risalə dərc edirdilər. (M.Ə.Rəsulzadə xatırladır ki, hal-hazırda yunanlar Selaniki işğal etdikləri üçün risalənin nəşri dayandırılmışdır). Bu risalədə sadə və aydın dilə malik əsərlər çap olunurdu. Bununla da “yeni lisan”çılar ədəbi dilin praktiki nümunələrini ortalığa qoyurdular. Bu hərəkatın əsas nəzəriyyəçiləri, ideoloqları və icraçıları isə gənclərdən və türkçülərdən ibarət idi. Onların önündə gedənlərdən biri də Məhəmməd Əmin Yurdaql idi. Təəssüf ki, bu hərəkata qarşı çıxanların bəziləri osmanlı ədəbiyyatında kifayət qədər xidmətləri olan, ədəbi arenada böyük uğurlar qazanan mütərəqqi düşüncəli istedad sahibləri idilər. Məsələn, Cənab Şəhabəddin kimi şairlər, Süleyman Nəzif bəy kimi nasirlər bu millətpərəst “Selanik gənclərini” tənqid edir, onların ədəbi dil məfkurəsini bəyənirdilər. Öz dil siyasəti və məsləki yolunda “yeni lisan”çılar “əski lisan”çıların şiddətli müqaviməti ilə üzleşirdilər.

M.Ə.Rəsulzadə “Yeni lisançılar və türkçülər” məqaləsində “Asan dil-“Yeni lisan” məqaləsindəki fikirlərini davam etdirir. Göstərir ki, bir şərq ölkəsi olan Türkiyədə təbii olaraq söz sənəti uzun əsrlər boyunca klassik şərq bədii düşüncə tərzinin, şərq ədəbi ənənəsinin təsiri altında olmuşdur. Lakin XIX əsrin 60-cı

illərindən etibarən osmanlı ədəbiyyatında “ədəbiyyati-cədidə” hərəkatı başladı, bədii fikirdə bir qərb meyli təzahür etdi və həmin meyil getdikcə gücləndi. Bu, ədəbi-mədəni gerçəklikdə böyük bir inqilab idi. Ancaq, təəssüf ki, həmin “ədəbiyyati-cədidə” Avropadakı kimi “xalqçı” ola bilmədi, xalqın ruhuna və qanına sirayət etməyi bacarmadı. Bunun başlıca səbəbi isə “tərz və üslub”, yəni dil faktoru idi. “Ədəbiyyati-cədidə” hərəkatının təməldaşı İbrahim Şinasi ədəbiyyatı xəlqiləşdirmək, xalqa yaxınlaşdırmaq istəsə də, onun ardıcılıarı, hətta Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Tofiq Fikrət kimi qüdrətli istedad sahibləri, yeni ədəbi hərəkatın öncülləri belə bu yolu xalqa lazım olan qaydada davam etdirmədilər. Müəllif məsləyə bu cür şərh verir: “*Şinasi əfəndi ədəbiyyatda böyük bir inqilab vücuda gətirdisə də, onun müəqibləri o inqilabı lüzumunca təkmil edəmədilər. Şinasi inqilabının mövcudiyəti-məntiqiyyəsi getdikcə ədəbi lisanın xalq lisanına yaxınlaşdırılmasından ibarət idi. Halbuki işdə böylə olmurdu. Şinasi mənaya əhəmiyyətədən ziyadə tərz və üslub almış olan Namiq Kamal bəyin o qorxunc və rəqabət edilməyəcək qüdrəti-ədəbiyyəsi sayəsində vücuda gətirdiyi ədəbiyyat yenə xalqdan çox uzaq idi*” (8, 226). Rəsulzadə Ə.Hamid, T.Fikrət və s. yenilikçi sənətkarların da “tərz və üslubda” N.Kamalın yolu ilə getdiklərini söyləyir. Bildirir ki, bu böyük ədəbi simaların vətənpərvərliyinə, millətsevərliyinə, xala sevgisinə şübhə yoxdur. Bununla belə onların əsərlərinin qəliz, kütlə üçün anlaşılmaq dili xalqla onların arasında bir pərdə əmələ gətirmişdir. Geniş oxucu kütləsi bu dahilərin mənaca qiymətli olan əsərlərini anlamaq iqtidarında deyil. “Yeni lisan”çıları da haqlı olaraq narazı salan məsələnin bu tərəfidir.

“Əski lisan üdəbası” özləri də etiraf edirlər ki, onlar “Quba meydanı üçün”, yəni kütlə üçün deyil, “xass”lar, seçilmişlər, ziyalı elitası üçün yazırlar. Onlar belə bir dəsti-xətlə hərəkat edirlər: “*Şeir və ədəbiyyat xalq üçün deyildir və heç bir zaman xalqa getməz, xalq ona gəlməlidir*” (8, 226). Onlar ərəb-fars libasına bürünmüş “əski lisan”ı yüksək bir dil, “xasslara” məxsus lisan hesab edirdilər. “Sənət xalq üçündür” düsturu ilə deyil, “sənət üçün sənət” (“sənət sənət üçündür”) düsturu ilə hərəkat edirdilər və nəticədə məhdud bir oxucu dairəsi ilə kifayətlənməyi daha məqbul yol sayırdılar.

M.Ə.Rəsulzadə məqaləsində belə bir məsələyə də diqqəti cəlb edir ki, əski Türkiyədə əsrlər boyunca “səltənətin bütün ağır yükünü dalında daşıyan sadə xalq” hamı tərəfindən unudulmuşdu. Bu unutkanlıq yalnız siyasi hakimiyyətə, hakim sinfə, yuxarı elitaya yox, bədii ədəbiyyata da aid idi. “Xalqın sinəsindən çıxan” şair və ədiblər də yazdıqları əsərlərdə istər mənə-məzmun, istərsə də dil-üslub nöqtəyi-nəzərindən xalqdan uzaq düşmüş, onu unutmuşdular. Söz sənəti sərvətində xalqın həyatı, məişəti, dərdləri, ağrıları, istəkləri, güzəranı, idealları əks olunmurdu. Son onilliklərdə bəzi osmanlı klassikləri, o cümlədən Xalid Ziya bəy, Hüseyn Rəhim bəy və s. kimi qələm sahibləri xalq həyatına müraciət etsələr də, bu çox az idi. N.Kamal, Ə.Hamid, T.Fikrət və s. sənətkarların da xalq və vətən sevdalı əsərləri əsrlərcə vücuda gəlmiş boşluğu doldurmaqda əhəmiyyətli rol oynasa da, kafi deyildi. Halbuki ədəbiyyatın ən ümdə vəzifəsi xalqa doğru addım atmaq, ona öz

anlayacağı dildə həyat həqiqətlərini, ictimai-siyasi gerçəkliyi, çağdaş dünyanın reallıqlarını başa salmaq, xalqı tərbiyə etmək, onu müasir həyatda xoşbəxt yaşayış uğrunda mübarizəyə ruhlandırmaq, hazırlamaq idi. Təəssüf ki, ədəbiyyat bu gərəkli vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilmədi. Bu uğursuzluq osmanlı coğrafiyasınada son illərdə baş verən çoxlu sayda fəsadlara yol açdı. Bu həqiqəti yeni lisançılarla türkçülər hamıdan daha yaxşı dərk etdilər və ona çarə aramağa başladılar. Böyük mütəfəkkir öz “şair və mühərrirlərini anlayaraq oxuyan”, ədibləri, şairləri tərəfindən milli hisslərlə tərbiyə olunan, onlara “ittihad edən” bolqarların son illərdə türkləri məğlub etməsinin bir səbəbinin və günahkarının da türk ədib və şairləri olduğunu söyləyirdi. Deyilən məsələni ayıq düşüncə ilə analiz edərən müəllif yazırdı: “*Bu məğlubıyyəti əsrimizin demokratik bir əsr olduğu və xalqsız bir mvəffəqiyyətdə dəstərust olmağa qabil olmadığını pək əla anlamış olan yeni lisançılarla türkçülər daha əvvəl anlamış və xalqa doğru getməyə başlamışlardı. Onlar heç bir surətlə razı ola bilmirdilər ki, türk xalq ədəbiyyatsız qalsın*” (8, 228). Məhəmməd Əmin bəy xalqın tərbiyəsində ədəbiyyatın rolunu isbat etmək üçün türk ədəbiyyatındakı bir sıra folklor örnəklərini, habelə Rusiyada fikir intibahına səbəb olan Tolstoy, Dostoyevski kimi bir sıra rus ədiblərini xatıladır.

“Yeni lisançılar və türkçülər” məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə məşhur türk şairi Məhəmməd Əmin Yurdaqulun Türkiyədə saf ədəbi dil uğrunda mübarizəsindən məxsusi olaraq danışıq. Onun “türkçülük və xalqçılıq məsləki-ədəbiyyəsini” təqdir edir. Göstərir ki, mənim “*İstanbul xatiratımın miyanında ən çox şiddətli Məhəmməd Əmin bəyin şeir oxumasından hasil etdiyim təsirlərdir*” (8, 229). Belə ki, bu böyük şairin poeziyası həm məna-məzmun, həm də dis-üslub baxımından tamamilə milli və xəlqidir. O, sənətdə və ədəbi dildə “xalqa doğru” ədəbi məsləkinin banilərindən və praktiki icracılarından biri və demək olar ki, ən öndə gedəndir. Şeirlərində anlaşılmaz ərəb-fars kəlmə və ibarələrindən qaçar. Yalnız o əcnəbi sözləri işlədər ki, onalar tamamilə milliləşmişdir, bu sözləri Anadolu kəndlərindəki təhsil görməmiş sadə adamlar da başa düşər. Xalqının və dilinin aşıqıdır. Əsasən, heca vəznində şeirlər yazır, ərüz vəznində qələmə aldığı poeziya nümunələrini də türkcənin qanunlarına uyğun hala gətirər. Bir sözlə, M.Ə.Yurdaqul ədəbi türkcəni xalqa yaxınlaşdırmaq, milli dillə qovuşdırmaq mənasında türk ədəbi dilinə ən böyük xidmətlər göstərən bir sənətkardır. Onun ədəbi məsləki bir çox osmanlı yazarları üçün bir nümunəyə çevrilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Yurdaqulun yaradıcılığından sadə, aydın dilə malik bir nümunə kimi “Anadolu” adlı məşhur şeiri də təhlilə cəlb edir və ondan nümunələr verir. Bildirir ki, bu dəyərli poeziya örnəyi alman şərqsünası doktor Şerrinin də diqqətini cəlb etmiş, Şerri şeiri tərif dolu bir dillə təhlil obyektinə çevirmişdir. Rəsulzadə şeiri həm dil, həm də ideya-məzmun cəhətdən də analiz edir. Buradakı qadın obrazının həyatın müdhiş ehtiyacları içərisində çırpınan, taleyin əlində aciz qalan, “Anadolunun timsalı olaraq təsvir olunan” dərddli bir qadın, başqa sözlə, dərddli və əzabkəş Anadolu insanının ümumiləşmiş timsalı olduğunu söyləyir.

M.Ə.Rəsulzadə türk xalqına və onun dilinə böyük məhəbbət bəsləyir, sevgi ilə yanaşırdı. XIX yüzilliyin son onilliklərində və XX yüzilliyin əvvəllərində Türkiyədə ədəbi dil və onun saflığı uğrunda gedən mübarizələr bu türkçü mütəfəkkiri də qayğılandırır, məşğul edirdi. O, bu vacib, milli və taleyüklü məsələdə “əski lisan”çılarla “yeni lisan”çılar və türkçülər arasında gedən “tərz və üslub” (ədəbi dil) mübarizəsində bir türk təəssübkeşi kimi ikincilərin tərəfini tutur, ədəbi türkcəni fars-ərəb istilasından xilas etmək yolunda onların mövqeyini bəyənilir və haqlı sayırdı. Osmanlı coğrafiyasında baş verən ədəbi-mədəni hadisələrin, o cümlədən dil qovğalarının Azərbaycan ədəbi-mədəni gerçəkliyinə də ciddi surətdə təsir göstərdiyini xatırladırdı. Söz sənətində yaradıcı şəxsiyyətlərin, qələm sahiblərinin istər məna-məzmun, mövzu və ideya cəhətdən, istərsə də dil-üslub nöqtəyi-nəzərindən xalqa yaxın olmasını, milli əsaslara söykənməsini, “xalq üçün və xalqa doğru!” şüarı ilə hərəkət etməsini, “xassların” dilində deyil, xalqın dilində yazmasını, milli ədəbi dilin yad ünsürlərdən təmizlənməsini zəruri sayırdı. Tarix və gedişat Rəsulzadənin uzaqgörən bir şəxsiyyət kimi haqlı olduğunu sübuta yetirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Banarlı, Nihad Sami. Resimli türk edebiyatı tarixi. II c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1998, 1366 s.
2. Devlet, Nüzhet. Rusiya türklərinin milli mücadilə tarixi (1905-1917). Ankara, 1985, 518 s.
3. “Füyuzat” jurnalı (1906-1907). İkinci nəşri (latın əlifbası ilə nəşrə hazırlayan: Bayramlı Ofelya). Bakı: Çarşioğlu, 2007, 672 s.
4. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Asan dil-“yeni lisan” // –Bakı: “Şəlalə” jur.,–1913, №19-20
5. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Yeni lisançılar və türkçülər // –Bakı: “Şəlalə” jur.,–1913, №24-25
6. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Türkiyə məsələsi. // “İstiqlal” qəzeti. Bakı,–1920, 17 fevral
7. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1903-1909). I c., Bakı: Azərənəşr,–1992, 470 s.
8. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1909-1914). II c., Bakı: Şirvanəşr,–2001, 526 s.
9. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1915-1916). III c., Bakı: Elm,–2012.–596 s.
10. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1917- aprel,1918). IV c., Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2013, 456 s.
11. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Əsərləri (1918- aprel,1920). V c.,Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014, 564 s.
12. Rəsulzadə, Məhəmməd Əminin 120 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar, 2004-cü il). //–Bakı: Xəzər Universiteti,–2005, 286 s.
13. Yaqublu, Nəsiman. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı:Gənclik, 1991,412 s.
14. Vəliyev Şamil. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı, Elm, 1999, 442 s.

MAHAMMAD AMIN RASULZADE'S VIEWS ABOUT TURKISH LITERARY LANGUAGE

ABSTRACT

The article talks about M.A. Rasulzade's attitude to the Turkish literary language. It is shown that the prominent ideologist expresses this attitude in a number of his articles. Thus, in the last decades of the 19th century and the beginning of the 20th century in Turkey, there were two fronts in relation to the literary language in the literary and cultural life. The representatives of the first front considered it appropriate to write the works in the traditional language of classical literature. They were supporters of the old literary language. This language was complicated by Arabic-Persian words and expressions, which was not understood by a wide readership. Supporters of this front were writing their works mainly for educated people and intellectuals. In relation to the literary language, they were showing a position far from the vernacular and the mass of the people. Muhammad Amin bey was not liking and was criticizing their position. In the matter of language, he was accusing them of falling away from the general readership and the people.

The second front was consist of the supporters of the new literary language. They were considering it appropriate to write in a simple and clear national language that everyone could understand. In relation to the literary language, they were acting as representatives of the folk language. They were saying that the created works should be written not only for educated people, but for the entire population. Everyone should understand it. Otherwise, literature cannot fulfill its educational task and loses its power of influence. He falls away from the people. M.A.Rasulzade was applauding this initiative of supporters of the new literary language and saying that they are on the right path. The article clarifies M.A. Rasulzade's position on the mentioned issues and his comments on the issue.

The prominent ideologist also talks about the influence of the Ottoman literary language, which he calls "Western Turkish", and the literary processes related to the language in Turkey on the literary language of Azerbaijan. It also clarifies that the position of the supporters of the old literary language and the language policy they are conducting have caused negative results in Azerbaijan, creating a chaos and a complicated situation in relation to the literary language. It explains on the basis of concrete facts what results were achieved by the writers of both Turkey and Azerbaijan in the struggle for the literary language.

Key words: M.A.Rasulzade, western turkish, Azerbaijani turkish, literary language, literary tradition, XIX century, beginning of XX century

**ВЗГЛЯДЫ МАМЕД ЭМИН РАСУЛЗАДЕ НА ТУРЕЦКИЙ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК****РЕЗЮМЕ**

В статье говорится об отношении М.Э.Расулзаде к турецкому литературному языку. Показано, что выдающийся идеолог выражает эту позицию в ряде своих статей. Так, в последние десятилетия XIX и начале XX века в Турции в литературной и культурной жизни существовало два фронта по отношению к литературному языку. Представители первого фронта считали целесообразным писать произведения на традиционном языке классической литературы. Они были сторонниками старого литературного языка. Этот язык был осложнен арабо-персидскими словами и выражениями, и не был понятен широкой читательской аудитории. Сторонники этого фронта писали свои произведения преимущественно для образованных людей и интеллигенции. По отношению к литературному языку они проявили позицию, далекую от просторечия и народной массы. Мамед Эмин бю не нравилась их позиция, и он критиковал их. В вопросе языка он обвинял их в отпадении от широкой читательской аудитории и народа.

Второй фронт составляли сторонники нового литературного языка. Они считали целесообразным писать на простом и понятном национальном языке, понятном каждому. По отношению к литературному языку они выступали представителями народного языка. Они говорили, что созданные произведения должны быть написаны не только для образованных людей, но и для всего населения. Каждый должен это понять. В противном случае литература не может выполнять свою воспитательную задачу и теряет силу воздействия. Он отпадает от народа. М.Э.Расулзаде аплодировал этой инициативе сторонников нового литературного языка и заявлял, что они находятся на правильном пути. В статье проясняется позиция М.Э.Расулзаде по указанным вопросам и его комментарии по данному вопросу.

Выдающийся идеолог также рассказывает о влиянии османского литературного языка, который он называет «западным турецким», и литературных процессов в Турции связанных с языком на литературный язык Азербайджана. Также уточняется, что позиция сторонников старого литературного языка, проводимая ими языковая политика вызвали негативные результаты в Азербайджане, создали хаос и сложную ситуацию в отношении литературного языка. На основе конкретных фактов объясняет, каких результатов добились владельцы пера в борьбе за литературный язык как в Турции, так и в Азербайджане.

Ключевые слова: М.Э.Расулзаде, западный турецкий, азербайджанский турецкий, литературный язык, литературная традиция, XIX век, начало XX века